

6. Мороз Л. Погляд на історію української літератури в аспекті християнської духовності (філософсько-теологічному) // Біблія і культура: Зб. наук. статей. – Чернівці, 2000. – Вип. 1.
7. Пісні Буковини: Пісенник. – К., 1990.
8. Словник української мови: В 11-ти томах. – К., 1971. – Т. 2.
9. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. – Львів, 2001. – Вип. 8.
10. Франко І. Зібр. творів: У 50 томах. – К., 1976–1986.
11. Шумило Н. Під знаком національної самобутності: Українська художня проза і літературна критика кінця XIX – поч. XX ст. – К., 2003.

Надія Бабич (Чернівці)

Концепти “думка”, “слово” у наукових працях Івана Франка

Іван Франко належить до таких особистостей, до яких не кожен може дотягнутися, щоб збагнути і саму висоту, і слово про неї. У численних працях літературознавців та істориків, лінгвістів і філософів, етнологів і політиків описано так багато аспектів і його життя, і художньої та публіцистичної творчості, і суспільно-політичної та науково-дослідницької діяльності, що навіть важко повірити у твердження, що І. Франко ще й досі достатньо не пізнаний.

І. Франко був особистістю дивовижно багатогранною. І. Іваньо написав про Г. Сковороду, що стиль його творів “визначався сучасною йому епохою, тобто сукупністю соціальних умов виховання, традицій письменства. Але це було і явищем особистим, пов’язаним з пошуками і здобутками самого Сковороди, його власними поглядами та філософсько-естетичними принципами” [6: 149]. Ці слова стосуємо і до філософа та митця І. Франка – і до стилю його творів, і до способу мислення, і до чуттєвого сприйняття дійсності.

Концепти “думка” і “слово” пронизують поетичну творчість І. Франка, наприклад: “дух, наука, думка, воля”. Тому і Є. Маланюк наголошував: “Не пригадую собі в світовій поезії такого апологета і співця розуму-інтелекту, як поет Іван Франко: “Ти, розуме-бистрокриле, порви пута вікові” [9: 28]; “Над розумом Франка, що цілою своєю творчістю був саме явленням національного інтелекту, варто зупинитися ще раз і ще раз, паки й паки. Бо проблема розуму у Франка становила невідкличну сторінку історії нашої національної мислі” [9: 29].

Але ми працюватимемо з текстами науковими і науково-публіцистичними. “Через усю історію текстології, – пише В. Бородін, – червоною ниткою проходять протистояння і боротьба двох принципово відмінних напрямів: механістичного, націленого на встановлення тексту за наперед визначеними “правилами”, і творчого: не копіювати бездумно певне джерело тексту, а доводити, обґрунтовувати текст твору, мотивувати прийняті рішення історією, рухом, розвитком задуму і

тексту” [1: 39]. Початком саме такого наукового видання творів Т. Шевченка та інших класиків української літератури В. Бородін вважає працю І. Франка, зокрема львівський “Кобзар” 1908 року. Сам І. Франко був переконаний, що “всякі производи людського духу аж тоді проявляють свою властиву стійність, коли смотримо на них з увзглядненням общества, з-посеред котрого вони вийшли [...]. Критика, де розбирається наука “для самої науки”, рівно як і критика, де штука і її ідеали суть самі для себе найвищою ціллю, тепер уже цілком уступила критиці соціальной, де життя і його відносини, а не що іншого, становлять найвищу ціль штуки і науки” [13: т. 26: 26].

І. Франко неодноразово писав, що сучасній йому поезії бракує головної, високої думки та перспективної ідеї, через брак цього багато митців розчарувалось і в собі, і в своїй творчості. Ще про одну біду галицької інтелігенції, яка мала, на його глибоке переконання, тісно співпрацювати з українцями “у Росії”, вчений писав так: “Не заїмпонуємо ми українцям своєю інтелігенцією, своїм рівнем теоретичної освіти. Лиха доля змусила нас виростати і вчитись в краю, де завдяки шляхетському режимові наука вважається небезпечним оружжям, якого не слід давати в руки суспільності, де шкільне навчання в самім зароді затруєне конфесійними, політичними та національними пересудами, де свобідна критика виєлімінувана з виховання, де панує так зване Brotstudium, навчання для хліба, для кар’єри, навчання, тісне та далеке від тої широкої гуманності, що лежить в основі західноєвропейського, а подекуди навіть російського вищого шкільництва” [13: т. 45: 408].

Отже, без цілковитої свободи вибору, не задля кар’єри, а задля реалізації своїх здібностей і високих гуманістичних намірів неможливий високий інтелектуальний рівень суспільства з так само високим науковим і суспільно-політичним потенціалом інтелігенції. Щоправда, пропонований І. Франком “вибір”, мабуть, не задовольнив би сучасну школу і сучасних батьків, хіба що якби мислитель в дискусії уточнив свою позицію, яка була такою: “...В наших школах убивається пам’ять і розум дитини непотрібною для неї наукою чужих мов і ще непотрібнішою наукою граматики. Чужі мови потрібні для того, кому для осягнення вищого образования не досить своєї власної мови, а граMATика – це прецінь філософічна аналіза бесіди, вона вимагає розвитої вже сили абстрагування і без неї стаєть тільки механічним “клепанням” [13: т. 45: 193]. Як відомо, сам І. Франко володів багатьма іноземними мовами, а філософію еволюції української граматики досліджував за різними стилями і жанрами. Щоправда, за текстами, а не за підручниками, які в його часи засвідчували аж надто різні погляди авторів на критерії норм словозміни і правопису. Тут доцільно зачитувати таке твердження В. Гнатюка: “Хто бере тридцять літ живу участь у літературі і ще таку, як д-р Франко, хто був редактором стільки журналів і видань, що він, хто знає всі слов’янські мови, крім кількох неслов’янських, і нашу мову так, як він, той, мабуть, далеко компетентніший говорити про чистоту мови і рішити про те, поправне чи непоправне, як математик, навіть геніальний” [2: 327].

В. Здоровега вважав завданням сучасників, зокрема публіцистів, засвоювати уроки видатного мислителя, прагнути “дорости до рівня його масштабного мислення”, “йти у майбутнє з Франкового духа печаттю” [5: 12, 19]. Учений і журналіст дає ці поради собі і своїм учням, бо публіцистика І. Франка становила, як стверджують дослідники, чи не половину його творчості. Вважаючи окремі жанри публіцистики близькими за багатьма ознаками до стилю наукового (науково-популярного зокрема), спробуємо окреслити основні вимоги до авторів наукового чи публіцистичного тексту, а також до редакторів. Але спочатку ще раз запозичимо цитату, тепер уже з І. Франка, від М. Возняка. У “Ювілейній силуетці”, “О. Антін Петрушевич” І. Франко написав: “Прикмета, дар кожного великого ученого та, що його праці, хоч і якого б далекого закутка людського знання доторкались вони, тисячними нитками в’язуться з життям, запліднюють його, будять енергію і працю, творять рух і нове життя... Але щоб витворити життя, треба мати в собі запал життя, вогонь любові до життя і до людей, треба мати живе чуття для потреб тих людей. Тільки тоді праця таланту і пильності буде справді плодюча і справді наукова” [2: 395]. І він їх мав: особливу любов до життя і до людей, особливо живе чуття до потреб людей.

Усе життя і творчість І. Франка, його думки й “ділання” підпорядковані таким принципам:

- 1) говорити народів правду, якою б гіркою вона не була;
- 2) аналізувати явища, а не грати на емоційних струнах читача;
- 3) глибоко знати факти, що забезпечить максимальну і неспростовну переконливість будь-якої інтелектуальної праці; не допускати неточності в цифрах, назвах, ілюстраціях;

- 4) полемізуючи, не зводити спір до конфлікту індивідів – можлива лише полеміка поглядів; щоправда: “Може бути, що в полемічному запалі з пера його не одне занадто прикре слово зірвалось; може, не кожного разу держався він на високостях справедливої безсторонности; може, ворогам його ідей доставалось іноді більше, ніж вони заслуговували, – та не треба й того забувати, що й супротивники щодо прикостей позаду не лишались” [4: 75];

- 5) найкращою формою відтворення власного процесу пізнання явища, як і процесу людського пізнання взагалі, вважати форму наростаючої аргументації;

- 6) не нав’язувати читачеві своїх висновків, а вести аналіз так, ніби його здійснює паралельно з автором сам читач; домагатися максимальної обґрунтованості висновку;

- 7) активно послуговуватися можливостями принципу взаємозв’язку; досконало володіти методом наукового пізнання дійсності [8];

- 8) синтез явища повинен бути основним способом аналізу для визначення місця цього явища серед однорідних у часі і генезі;

- 9) кожен аналіз проводити як цілісний процес, не розчленовувати об’єкт дослідження на окремі фрагменти, бо тоді наукова критика губиться, “можна довести, що хочеш, а властиво не довести нічого” [10: 38];

10) при потребі додавати до “живого чуття” письменника “живу поетичну фантазію”, бачити і малювати замість абстрактних понять пластичні і барвисті картини, з холодного слова викрешувати іскри живої душі і живого серця” [11: 230]; або й так: “...книжки на те пишуться, щоб їх читати, а на те читаються, щоб роздумати прочитане, а коли те прочитане глупе, вкучне або підле, то був би чоловік колода – не чоловік, якби не позіхнув, не сплюнув, не обурився. Те самісіньке право має й критик, тільки що на тім його праві тяжить ще й обов’язок умотивувати, вяснити, для чого він позиває, для чого злиться, для чого обурюється. Значить, він мусить зробити те, до чого звичайний читач інколи буває неспосібний, а деколи тільки не має часу; те, що загал (або найосвіченіша, найвразливіша часть загалу) почуває, він повинен висказати словами, обставити аргументами, підвести під якісь вищі принципи, мову чуття перекласти на мову розуму” [13: т. 30: 215];

11) проголошувати вищість гуманних цілей і служити їй в теорії і практиці заради реальних соціальних і національних потреб; науку і практику пов’язувати із життям;

12) “література певного часу повинна бути образом життя, праці, бесіди і думок того часу” [13: т. 26: 6]; “Нехай особа автора, його світогляд, його спосіб відчуження зовнішнього і внутрішнього світу і його стиль виявляється в його творі якнайповніше, нехай твір має в собі якнайбільше його живої крові і його нервів. Тільки тоді се буде твір живий і сучасний, справжній документ найтайніших зворушень і почувань сучасного чоловіка, а затим і причинок до пізнання того чоловіка у його найвищих, найсубтильніших змаганнях та бажаннях, а затим причинок до пізнання часу і суспільності, серед яких він постав. Повна емансипація особи автора з рамок схоластики, повний розрив з усяким шаблоном, якнайповніший вираз авторської індивідуальності в його творах – се характерний, пануючий оклик наших часів. Та сей тріумф індивідуалізму в сучасній літературній творчості надає тій творчості разом велике соціальне значення” [13: т. 30: 217];

13) бути особисто причетним до всього, чим живе народ, до якого ти належиш.

Як усі ці принципи реалізовувалися, засвідчує вся багатогранна діяльність І. Франка: збирання фольклорних матеріалів, у тім числі фразеології, роздуми про азбучну “війну” і міжнародні контакти української літератури; розвідки про історичні пам’ятки української писемності, теорію і психологію поетичної творчості, про роди і види мистецтва; творення власної поезії, прози, драматургії, критична оцінка української культури в усіх її тогочасних та історичних виявах; суспільно-політична полеміка і перспективне бачення майбуття і т. д. “І сам я, – казав колись про себе І. Франко на ювілейній промові, – в усій своїй діяльності бажав бути не поетом не вченим, не публіцистом, а наперед усього чоловіком” [4: 246].

Але це в ситуації урочистій. Мабуть, не цілком мав рацію С. Єфремов, але доля правди у його висліді усе ж була: “Замість цілого образу життя в рідній країні, який Франко заходжувався був дати в циклі оброблених, виношених, продуманих і пережитих, зв’язаних в одну гармонійну цілість творів, – що ми бачимо? – Самі

клапті, уривки тієї великої картини, нашвидку писані, часто випадково навіть, аби лиш заткнути якусь наглу діру, якийсь не закритий люк, порізнені, не дороблені...” [4: 245]. А все через те, що нікому було, окрім нього, ті діри закривати, нікому було написати ту або ту публіцистичну працю, якої чекали сучасники і яку як заповіти перечитують нащадки теперішні. Отой “песький обов’язок” невсипущої праці в інтересах не лише українців, а всього людства хоч і виснажував Каменяра, але й давав йому радість виконаної справи.

Може, надто вже ідеалізував І. Франко людину і її можливості, коли писав: “Людина споконвіку прагне до однієї мети – до щастя. Того щастя вона досягне аж тоді, коли наука і праця зіллються до неї воедино; коли всяка її наука буде корисною працею для суспільства, а всяка праця буде виявом її розвиненої думки, розуму, науки. І народи тільки тоді зможуть досягнути щастя і свободи, коли всі будуть вченими працівниками, тобто коли кожний буде розвинутий розумово, по можливості якнайвсесторонніше, і коли кожен буде в змозі використовувати свої сили на добро загалу і на добро своє власне” [13: т. 45: 33].

Майже сто років уже не пише учений, не аналізує “науки у її взаєминах з працюючими класами”, але людство й милі не добігло до цієї ідеї геніального аналітика. Він підкреслював, що “наукою можна називати тільки пізнання законів і сил природи, які проявляються всюди і як завгодно. Справжня наука не має нічого спільного з жодними надприродними силами, з жодними вродженими ідеями, з жодними внутрішніми світами, що керують світом зовнішнім” [13: т. 45: 32]. “Поза природою нема пізнання, нема істини. І лише природа є тією книгою, яку людина мусить постійно читати, бо тільки з нею може з’явитися для людини блаженна правда”. “Справжня наука повинна сповняти дві неодмінні умови: вчити нас пізнавати закони природи і вчити користати з тих законів, уживати їх у боротьбі з тією природою” [13: т. 45: 32]. Хтось добачить у цих висловах чистої води матеріалізм, хтось – прагматизм, а ще хтось навіть атеїзм. У цитованій праці “Наука і її взаємини з працюючими класами” І. Франко сам пояснив свою позицію, поділивши науки на “два розділи” – *фізичні, природничі*, які вивчають світ зовнішній, і *антропологічні*, що вивчають саму людину, її життя, суспільний лад, діла та ідеали, до яких людина прагне. Щодо третього розділу, який “дехто долучає” – *теологічні науки*, “що вчать про бога, духів”, “грунтуються на вірі, тобто на прийнятті за істину того, що нам згори за істину подано”, то І. Франко вважав за доцільне ними не займатися, в залишити їх костьолові [13: т. 45: 35].

І. Франко вірив у людський поступ, особливо у молоде покоління тодішньої суспільності, хоча воно не раз розчаровувало своєю непослідовністю, згасанням хвилі критичних голосів. Він добре бачив причини такого стану справ і перспективу їх поліпшення: “...думка, раз розбуджена, не дасть придавитися, але, мов та підземна нора, забита в однім місці, тріскає з-під землі в другім місці, тріскає не раз там, де її найменше можна було надіятися. Так само сталося і у нас. Придавлено на хвилю різкі, критикуючі голоси, але про усунення причин, викликавших ті голоси, ніхто

й не думав, а многі навіть жили в тій блаженній вірі, що таких причин у нас зовсім нема і що ті голоси підносились у нас чисто з злої волі, з намови лихих людей, лжепророків, агітаторів, ворогів Русі” [13: т. 45: 140–141]. І. Франкові імпонувало в науці про еволюцію людства вчення про те, що “найдовше триває те, що найміцніше, найзручніше, найрозумніше”, і, не заперечуючи, що живуть також у “людській суспільності” і “каліки дурники та ідіоти”, підкреслив, що вони “живуть не власною силою, не власною працею і що коли б суспільність від них відступилася, вони погибли би швидко” [13: т. 45: 85]. Поділ праці на фізичну і розумову вважав згубним для людства: “праця і наука, розлучені в житті, марніють обидві, як дві половини одної рослини, розрізані надвоє” [13: т. 45: 33]. Тому у глибоко аналітичній праці “З останніх десятиліть ХІХ віку” І. Франко висловив гордість свою і всіх письменників українських за те, що, маючи єдиний засіб – живе рідне слово, не змарнували його, не закопали в землю, а чесно і совісно використовували на велику справу, бо дати людям хліба, захистити їх від нужди, від еміграції вони не могли.

І. Франко ненавидів “пусті слова”, фарисейське пустослів’я, за що критикував не одного сучасника. Засобом позбавитися такої вади він вважав ширий інтерес до народу і його мови. У праці “Українсько-руська література і наука в 1899 році”, що не ввійшла до 50-томника, критик висловив задоволення змінами на краще: з’явилися українською мовою наукові праці з філології, історії, права, природничих наук, математики і медицини з величезними багатством нових ідей, термінів; опубліковані досі не відомі пам’ятки історії мови і фольклору; письменники звертаються до народної мови, творять індивідуальний стиль; мова стає багатофункціональною та емоційною [14: 17–18]. І. Франко глибоко проаналізував і високо оцінив винахід письма, книгодрукування: “літера відкрила всім ворота до набування знань правди, бо понесла однакове благотворне світло і до пишних палаців, і під солом’яну стріху”; а з появою друку “людська думка, розумовий розвиток, здобутки багатівкової боротьби і досліджень відтоді мали стати власністю всіх людей незалежно від походження, стану і мастку. Найбільший, найстрашніший для нижчих класів і досі найупертіше боронений привілей панів, князів і багачів, – привілей розумової вищості, привілей більшого виховання, привілей глибокої думки, привілей науки, освіти, пізнання прав божественних і людських, – упав...” [13: т. 45: 29].

Франкові писання належали і належать науці, освіті і духовності українського народу і людству взагалі. Усім поколінням, що читали і читатимуть І. Франка, варто звернути увагу на ідеал об’єктивності вченого, який дослідник чітко сформулював у висновку про творчість З. Копистенського: “Слова Копистенського спокійні, надихані непривичним у тих часах духом толеранції та виrozumіlostі на людські слабості, ціле його представлення стоїть на висоті історичного розуміння релігійного розвою, ані сліду партійної злості, ані того запалу, яким дишуть полеміки Вишенського і Рогатинця. Він об’єктивний учений, який шукає об’єктивної правди, він переконаний про правоту своїх поглядів, але задля того свого почуття не кпить і не знуцається над противником (курсив наш. – Н. Б.), як се зі своїми грецькими

та руськими противниками робили західні, особливо польські полемісти” [11: 175]. І. Франко був майже таким, от тільки в запалі полеміки не завжди стримувався у своїх висловлюваннях.

То ж чи можна за поданими тезами з праць І. Франка з’ясувати зміст концептів “слово”, “думка” по-франковому? Якщо прийняти, що “під змістовою структурою концепту розуміємо спроектовану на окремо взятий фрагмент дійсності множину елементарних факторних смислів, що існують у свідомості тієї чи іншої соціокультурної спільноти у формі сконденсованого смислового етимона – “смислу цінності” (поняття С. Васильєва)” [7: 19], що “до семантики мовного концепту долучають, окрім предметної віднесеності, всю комунікативно значиму та прагматичну інформацію мовного знака, когнітивну пам’ять слова (смилові характеристики мовного знака, пов’язані з його первинним призначенням та системою духовних цінностей носіїв мови), а також культурно-етнічний компонент” [7: 18], то для такого титана думки і слова, як І. Франко, ці концепти якнайлегше характеризуються і його творами (що різноманітні і за стилями, і за жанрами), і його оцінками цих концептів. А оскільки кожна цінність і смисл кожної речі “виявляють себе через посередництво мовної особистості як носія тієї чи іншої культури, у свідомості якої власне й відображаються зовнішній та внутрішній світи шляхом їхньої концептуалізації або семантизації, або осмислення, а не віддзеркалення” [7: 20], то мовна особистість І. Франка розширює цю тезу тим, що його свідомість сягала віддалених у глибінь і в перспективу віків зовнішнього і внутрішнього світів як діячів минулого, так і майбутнього.

У творчості І. Франка, зокрема його наукових і публіцистичних працях, знаходимо бездоганні ілюстрації макрокомпонентів змістової структури концептів “слово” і “думка”, а саме: *когнітивного компонента* (що є власне інформацією про світ та самого себе, яка частково передається генетично, а частково є результатом набутого індивідуального життєвого досвіду і зберігається в структурах довготривалої пам’яті на мовно-мисленнєвому (словесно-логічному) рівні свідомості); *емотивного компонента* (що є сталим відношенням між людиною і об’єктом, яке виникає на основі її соціальних або матеріальних та духовних потреб і репрезентується у формі емоційного тону вражень і навіть емоційних станів і процесів; **конотативний компонент** (що виявляється в поведінковій реалізації ментальних установок та ціннісних орієнтацій суб’єкта відображення); *ідіо- та соціокомпоненти* (що несуть особистісно та соціально значущу інформацію з огляду на кореляцію самопізнання / суспільне знання, зумовлену чинниками усвідомлення, визнання та цінування своєї культурно-історичної ідентичності); *етнокомпонент* (що несе інформацію про етнічні особливості світосприйняття, а також виявляє себе у національній самоідентифікації, відображає у структурі концепту етнічну картину світу); *компонент соціолекту* (що інформує про розбіжності вияву національно-психічних або етнічних особливостей світосприйняття різними соціальними групами, класами, прошарками і виявляє себе в групових, професійних та вікових стереотипах); *компонент комунікативної*

значущості (що несе інформацію про взаєморозуміння учасників взаємодії, а також особливості міжособистісного спілкування та поведінки); *компонент епохи* (що інформує про конкретно-історичні умови життєдіяльності особистості або соціокультурної спільноти) тощо [див.: 7].

Хто добре знає життєвий і творчий шлях великого мислителя і художника слова І. Франка і взявся б (без упередження, заангажування чи кон'юнктурності) визначити зміст усіх перелічених (за В. Іващенко) компонентів концептів “думка” і “слово” той зумів би цим шляхом створити динамічний, з численними перемінами кольору і ширини мазків, портрет, який в остаточному варіанті промовляв би словами Є. Маланюка: “І так ми стаємо віч-на-віч з Величчю. [...] В його характері і нетрадиційній, майже не українській волі – саме сконцентрована його велич і тієї величі таємниці” [9: 26]. Величі, яка вивела у коло європейських народів український народ, який сьогодні ще так і не знає своєї справжньої цінності.

Література:

1. Бородін В. Франко-текстолог, редактор Шевченкового “Кобзаря” // Радянське літературознавство. – № 3. – 1988.
2. Возняк М. Велетень думки і праці. – К., 1958.
3. Грицак Я. “...Дух, що тіло рве до бою...”: Спроба політичного портрета Івана Франка. – Львів, 1990.
4. Єфремов С. Іван Франко: Критично-біографічний нарис. – Вид. 2-ге. – К., 1926.
5. Здоровега В. Іван Франко і українська публіцистика // Дзеркало тижня. – 2006. – № 22 (601)–23 (602).
6. Іваньо І. Про стиль філософських творів Г. Сковороди // Григорій Сковорода: Матеріали на відзначення 250-річчя з дня народження. – К., 1975.
7. Іващенко В. Компоненти змістової структури концепту як одиниці етнокультури // Українська мова. – 2004. – № 4.
8. Курганський І. Майстерність Франка-публіциста. – Львів, 1974.
9. Маланюк Є. Франко як явище інтелекту // Розбудова держави. – 2001. – № 7–12.
10. Маляренко Л. Іван Франко – редактор. – Львів, 1970.
11. Микитась В. Українська проза XVI–XVIII ст. в освітленні І. Франка // Іван Франко як дослідник давньої української літератури. – К., 1988.
12. Панько Т. Мова як об’єкт вивчення // Панько Т. Мова і нація в естетичній концепції І. Франка. – Львів, 1992.
13. Франко І. Збір. творів: У 50 томах. – К., 1976–1986.
14. Франкові думки про мову / Упоряд. О. Сербенська. – Львів, 2006.